

УДК 343.977

*Р. В. Комісарчук***МЕХАНІЗМ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗЛОЧИНУ І ЙОГО
КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ**

Постановка проблеми. Розширення сфери застосування матеріального права має забезпечуватися синхронним розвитком кримінального процесу і криміналістики. Реальний прояв прогресивних змін у криміналістиці – це наявність ефективних методик розслідування злочинів, призначених для органів досудового розслідування і суду. В основі цих методик лежить криміналістичне вчення про механізм кримінальних правопорушень. Хоча нині не вирішено багато питань про сутність цього механізму, його форми, критерії повноти і якості такого вчення. Більш того, сама методологія криміналістичного дослідження механізму злочинної діяльності потребує переосмислення і нового упередженого розвитку. Тому вважаємо цілком актуальним і виправданим намір автора статті з науково-практичною користю дослідити низку теоретичних, методологічних і методичних проблем, пов'язаних із формуванням нового підходу в криміналістичному аналізі механізму злочинної діяльності в господарській сфері.

Проблема співвідношення моделей, методологічних засобів й емпіричної реальності вкрай складна, крім того, в Україні вона не досліджувалася, тому звернемося до класичних джерел.

Уперше поняття «механізм злочину» потрапило в науковий обіг із «подачі» А.Н. Васильєва у 1971 р., який якийсь «проговорився» і, наскільки нам відомо, більше про це не писав. Автор керувався потребою виокремити у злочинному діянні те, що необхідно враховувати під час його розслідування [5, с. 7–8; 29].

Судячи з кількості наукових узагальнень і часу розвитку розглянутих категорій, вони загалом пройшли період «дозрівання» і досягли категоріальної фази. Мабуть, уперше методологія криміналістичного дослідження злочинної діяльності була предметом монографічного аналізу в роботах А.М. Кустова і А.Ф. Лубіна (1997 р.). Кожен із цих авторів по-своєму підійшов до проблеми: один обґрунтував і створив описову криміналістичну модель механізму злочину, інший – представив складну методологічну програму дослідження цієї моделі.

Необхідність зміни методологічної парадигми стала очевидною і неминучою після введення у науковий обіг поняття «механізм злочину» (Т.В. Авер'янова, Р.С. Белкін, В.К. Гавло, Г.А. Густов, М.К. Камінський, З.І. Кірсанов, В.А. Образцов, М.П. Яблоков та ін.). Більш того, механізм злочину був зведений у ранг «основного елемента предмета криміналістики» (Р.С. Белкін, 1997 р.), була дисертаційна спроба створити «криміналістичне вчення про механізм злочину» (А.М. Кустов, 1997 р.). Однак багато методологічних проблем дослідження цього механізму ще перебувають на периферії криміналістичної науки. Ці та інші аспекти й зумовили актуальність статті.

Мета дослідження – сформулювати основи криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності в господарській сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «криміналістичний аналіз інформації» є умовним терміном, оскільки це не якийсь «особливий» метод пізнання [1, с. 39]. Криміналістичний аналіз – це явище глобальне і багатопланове у процесах оперативно-розшукової діяльності, розслідування злочинів, обвинувачення і захисту у кримінальних справах, що має досліджуватися на методологічному рівні з подальшою побудовою ієрархічної системи «базових» версій.

Поняття «базова» версія з'явилося з огляду на деякі положення методологічного характеру: 1) якщо існує закономірний вплив криміналістичної характеристики злочинів на формування власне методики розслідування, тоді такий зв'язок проявляється через типові версії; 2) якщо існують конкретні методики, тоді повинна існувати якась універсальна, «базова» модель розслідування злочинів; 3) якщо існує «базова» модель розслідування злочинів, тоді виникає необхідність в існуванні «базової» криміналістичної характеристики, а, значить, необхідність моделювання «базового» механізму злочинної діяльності та побудови ієрархічної системи «базових» версій.

«Базова» методика певною мірою є відображенням базової (загальної, типової) криміналістичної характеристики злочинної діяльності. Відповідно, конкретна методика існує як відображення криміналістичної характеристики злочинів конкретного виду, групи.

Типова злочинна діяльність породжує типові моделі діяльності слідчої (оперативно-розшукової, експертної тощо) [10, с. 385–389; 6, с. 64; 16]. Тому у структурі криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності вирізняються «технологічні» елементи («кроки»): проведення пілотажних досліджень реальності, а потім – вирішення питання про методологічну та методичну актуальність проблеми; формулювання і розробка загальних та окремих наукових гіпотез; збір і оцінка доступного емпіричного матеріалу в кількісному і якісному аспектах; експериментальна перевірка концептуального підходу, в основі якого лежить низка несуперечливих теоретичних і методологічних положень; коригування загальних і окремих наукових гіпотез; застосування статистичного, факторного, кластерного методів дослідження; інтерпретація результатів використання методів дослідження і виявлення (формулювання) закономірностей для «базової» криміналістичної характеристики злочинів.

Механізм злочину є об'єктом криміналістичного дослідження, а його результат – це інформаційна модель (криміналістична характеристика), яка має таку ж структуру, що й об'єкт. Розглянуті категорії співвідносяться між собою як мета і засіб. Криміналістична характеристика злочину є метою, а механізм злочину – засобом. Тільки шляхом дослідження механізму з'явиться результат.

У криміналістичній науці історично склалася парадоксальна пізнавальна ситуація: зазначені категорії, що виникли незалежно, по-перше, визначають одну суть – криміналістичні знання про злочин (злочинну діяльність); по-друге, не існує принципів відмінностей за структурою і за програмними цілями застосування цих категорій; по-третє, обидві категорії високо котуються у методологічному і методичному аспектах; по-четверте, обидві категорії «заслужують» бути включеними в термінологічний апарат криміналістичної науки, мову криміналістики [22, с. 36–37; 24, с. 14; 4, с. 207–208].

На наш погляд, суть не в єдності структури, а у її співвідношенні з метою криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності. Яка мета, така й структура моделі. Наприклад, до числа реальних шляхів вирішення проблеми формування «базової» моделі механізму злочинної діяльності в господарській сфері слід віднести виконання таких принципів умов: 1) коли є вихідна теоретична модель механізму злочину в господарській сфері, дослідження якої призведе до планованого результату – криміналістичної характеристики; 2) коли можливо зібрати емпіричні дані, що відповідають вимогам релевантності (належності до моделі) і репрезентативності; 3) коли сформульована мета – побудувати ієрархічну систему версій, що дозволяє зрозуміти основні закономірності механізму злочинної діяльності; 4) коли висунуті гіпотези про існування системно утворюючих (головних) факторів; 5) коли існує можливість провести перевірку й верифікацію статистичних гіпотез. Такими є загальні умови. Йдеться про ситуацію «мінливої інтенсивності взаємовідносин» [26, с. 11].

З означеного можна зробити висновок, що механізм злочинної діяльності в господарській сфері є мережею причинно-наслідкових відносин. Тому ідея закономірності механізму злочинної діяльності містить низку значних проблем, які мають методологічний характер, за кожною проблемою слід запропонувати певний алгоритм її вирішення або пояснення.

Першою проблемою є універсалізація моделі механізму злочинної діяльності [19, с. 98]. По-перше, мова повинна йти про масовість злочинної діяльності. На криміналістику працює закон великих чисел. Принаймні функціональне уявлення про злочинну діяльність виникає і базується саме на цьому принципі [18; 19, с. 15–26]. По-друге, основою для повтору механізму злочинної діяльності є чинники середовища, сфери господарювання, технології виробництва тощо. Виявлення принципової «архітектури» організації злочинної діяльності – це кардинальне питання наукового дослідження. При цьому висувається гіпотеза: у тій мірі зміст функцій механізму злочинної діяльності буде аналогічним і порівняльним, у якій анало-

гічні й порівняльні умови середовища його функціонування. Детермінанти середовища функціонування виявляються сильнішими евристики суб'єкта злочину. Зміни в навколишньому середовищі відбуваються значно повільніше, ніж ми їх сприймаємо й на такому рівні вирішення, що людина не може їх спостерігати.

Друга проблема – класифікаційна. Потрібно відповісти на питання, чи існує якась єдина класифікація способів вчинення злочинів [9, с. 36–40]. Коректне тлумачення класифікації (за М.К. Камінським) передбачає врахування деяких важливих положень. По-перше, будь-який із способів вчинення злочину може бути використаний як в однині, так і в поєднанні з будь-якими іншими способами. По-друге, всі способи вчинення злочину досить універсальні й не мають «прив'язки» до конкретної сфери тощо.

Третя проблема – багатозначність ознак злочинної діяльності. Сам термін «ознака» багатозначний, загальне його значення – це підстава поділу об'єктів і явищ. Ознака – це те, що дозволяє їх розрізнити. Для практичної диференціації має сенс вирізнити тільки істотні ознаки, так звану «родову й видову відмінність» [25, с. 278–284]. Із погляду того, як часто вони зустрічаються, потрібно оцінювати кожну ознаку незалежно від інших ознак, тобто ізольовано. Але абстрагування одних ознак від інших не є суперечливим прийомом у методиці криміналістичного аналізу такого явища, як «злочинна діяльність». Ізольоване виокремлення й ізольовану оцінку ознак злочину не можна переоцінювати, але неможливо й оминати. Було б помилковим вважати, що ознаки-сліди кримінальної ситуації – це ознака лише одного злочину. «Ознака кримінальної ситуації» – це показник, за яким із тією чи іншою мірою імовірності можна визначити розбіжність між нормою кримінального права й об'єктивною реальністю. Щоб сформувати позитивну підставу для прийняття рішення про початок кримінального провадження, слідчий, прокурор повинні апріорно знати типові ознаки-прояви злочинної діяльності. Крім того, такі ознаки мають бути виявлені, міститись у слідах – джерелах інформації. Ознаки повинні бути «прочитані», розшифровані, зрозумілі й (хоча б імовірно) оцінені як окремо, так і в системі інших ознак [21, с. 49; 27, с. 39; 28].

Четверта проблема – особливості слідової картини залежно від виду злочинної діяльності. Якщо для розслідування загальнокримінальних злочинів основним джерелом інформації є сліди на місці події, у їх широкому розумінні – сліди рук і ніг злочинця, знарядь злочину, транспортних засобів, інші сліди перебування злочинця у тому місці, де вчинено злочин, то, наприклад, стосовно розкрадань таким основним джерелом є документи.

Проблема п'ята – визначення «зв'язку» між елементами механізму злочинної діяльності. Потрібно цілком чітко розуміти різницю між типовим і ймовірним. Тільки метод кластерного (факторного) аналізу дає певні надії на побудову моделі механізму злочинної діяльності у вигляді ієрархічної системи типових версій. Усі інші названі методи є підготовчою стадією для кластерного (факторного) аналізу. У деяких джерелах цей метод називається «теорією аналізу даних» [20, с. 3–4; 23]. Зокрема, криміналіста

з цього арсеналу можуть цікавити «прийоми, математичні методи і моделі, призначені для збору, стандартного запису, систематизації та обробки статистичних даних із метою їх зручного подання, інтерпретації та отримання наукових і практичних висновків» [2; 3; 29].

Найбільші невдачі криміналістів – у сфері адаптації методів до задач і завдань – до об'єктів дослідження. Процес виокремлення функцій у механізмі злочинної діяльності зумовлений тим, що в явному вигляді цей аспект практично не досліджувався. Логіка всіх дій злочинців підпорядкована створенню і підтриманню умов для отримання максимальних злочинних прибутків. Звідси – організованість, цілеспрямованість і функціональність, які, у свою чергу, залежать від джерел і якості вихідних даних для криміналістичного аналізу злочинної діяльності.

Для формування моделі «базового» механізму злочинної діяльності потрібен широкий емпіричний горизонт (матеріал). Очікувати репрезентативного масиву щодо кримінальних справ, наприклад, з інтернет-шахрайства в найближчі роки – марно. Тим більше, що це шахрайство може бути класифіковано на конкретні види: онлайн-аукціони, доставка товарів, партнерські програми, пропозиція неіснуючих товарів і послуг, «нігерійські листи», «чорні наречені», використання фірм-одноденок, використання технологій стільникового зв'язку, фішинг (заволодіння конфіденційною інформацією з метою отримання фінансової вигоди). Кожен з означених видів поділяється на більш конкретні підвиди, а підвид – на більш детальні схеми. Так, фішинг («рибна ловля, видобування») поділяється ще на десять схем, а кожна схема має свої особливості [7; 17].

Труднощі множаться, якщо врахувати, що параметри, за якими отримуються інформація, також мають пірамідальну структуру.

Перелік факторів (елементів) цієї моделі доречно розділити на чотири групи: 1) параметри суб'єкта (особистісні фактори) [14, с. 121–125; 12, с. 67–69]; 2) параметри обстановки (об'єктивні фактори) [11, с. 63–70]; 3) параметри способів вчинення дій з підготовки, вчинення, приховування і відтворення злочинної діяльності [13, с. 113–115]; 4) параметри слідової картини [15, с. 378–381].

В Україні існують інформаційні ресурси, якими потрібно активно користуватися з метою подальшого криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності: 1) ресурси державних органів; 2) ресурси консалтингових компаній і фірм; 3) ресурси кредитних бюро; 4) ресурси детективних агентств і служб безпеки організацій, підприємств та установ. За необхідності потрібно використовувати й інформаційні ресурси закордонних банків даних. Тим самим створюється єдине інформаційне поле для збору даних із метою криміналістичного аналізу.

Якість отриманої у результаті аналізу інформації значною мірою залежить від кваліфікації аналітика. Одночасно зі збором інформації відбувається її інтерпретація (криміналістичний аналіз із метою виявлення деяких закономірностей) і виведення базових знань. Насправді ж відбувається єдиний і нерозривний процес пізнання: сприйняття і криміналістичного

аналізу. На жаль, важко поєднуються уміння щодо здійснення збору вихідних даних із навичками обробки цих даних і прийомами їх оцінки. Тому потрібно бути готовим до того, що в середньому відсотків на 20–30 інформація застаріла або неточна. Потрібно відзначити, що в кримінальних справах вкрай рідко можна знайти відомості про зв'язки зі злочинним світом, про пристрасті і схильності, про форми протидії розслідуванню тощо. Із цілком зрозумілих причин у кримінальних справах ні в обвинувальних актах, ні в судових вироках та інших рішеннях не відображається тактичне «мереживо» поведінки суб'єктів розслідування. Найчастіше в кримінальній справі є зовні переконливі дані (наприклад, експертизи), достовірність яких є сумнівною, – використання криміналістичного аналізу дає можливість відмовитися від оцінки багатьох даних, які нічого не дають, є побічними, не мають суттєвого значення.

Отже, криміналістичний аналіз механізму господарського злочину – це науково-дослідний процес обробки емпіричних даних про злочинну діяльність у господарській сфері за допомогою формування і дослідження моделі (технології) злочинної діяльності з метою виявлення закономірних зв'язків і відносин між її структурними елементами з подальшою побудовою ієрархічної системи «базових» версій. Тому перелік факторів (елементів) моделі механізму злочинної діяльності доречно розділити на чотири групи. Означена структура цілком закономірно зможе «продиктувати» необхідність пошуку додаткових вихідних даних. Таким чином, існує закономірність: чим більше вихідної інформації, яка хоча б побічно відображає особливості явища – злочинну діяльність, тим продуктивніший криміналістичний аналіз механізму. Інакше кажучи, продуктивність криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності багато в чому залежить від кількості відносної інформації.

Література

1. Аверьянова Т.В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований : [монография] / Т.В. Аверьянова. – Алма-Ата : Казахский НИИ судебных экспертиз, 1991. – 231 с.
2. Прикладная статистика: Исследование зависимостей / [Айвазян С. А. и др.] ; под ред. С.А. Айвазяна. – М. : Финансы и статистика, 1985. – 487 с.
3. Айвазян С.А. Прикладная статистика: классификация и снижение размерности / С.А. Айвазян, И.С. Епюков, Л.Д. Мешалкин. – М., 1989.
4. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / Р.С. Белкин. – М., 1988. – 304 с.
5. Криминалистика : [учеб.] / под ред. А.Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1971.
6. Гармаев Ю.П. Теоретические основы формирования криминалистических методик расследования преступлений / Ю.П. Гармаев. – Иркутск : ИЮИ ГП РФ, 2003. – 342 с.
7. Давлетханов М.Г. Что такое фишинг? / М.Г. Давлетханов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.maratd.ru/public/?428>.
8. Каминский М.К. Отражение структур деятельности преступника в результатах исследования пищевых продуктов / М.К. Каминский // Вопросы совершенствования работы пищевых лабораторий криминалистических подразделений МВД. – М., 1981. – С. 36–40.
9. Каминский М.К. Расследование хищений государственного и общественного имущества, совершенных путем присвоения, растраты, злоупотребления служебным положением : [лекция] / М.К. Каминский. – Горький, 1978.

10. Комісарчук Р.В. Моделирование и оптимизация стратегий расследования как одно из направлений формализации технологии расследования / Р.В. Комісарчук // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.). – Одеса, 2012. – С. 385–389.
11. Комісарчук Р.В. Обстановка вчинення злочину / Р.В. Комісарчук // Вісник прокуратури. – 2007. – № 11. – С. 63–70.
12. Комісарчук Р.В. Особливості суб'єкта податкових злочинів / Р.В. Комісарчук // Пріоритети розвитку юридичних наук у ХХІ столітті : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 10–11 квіт. 2015 р.). – Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2015. – Ч. II. – С. 121–125.
13. Комісарчук Р.В. Способи ухилення від сплати податків / Р.В. Комісарчук // Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Харків, 3–4 квітня 2015 р.). – Харків : Східноукр. наук. юрид. орг-ція, 2015. – С. 113–115.
14. Комісарчук Р.В. Суб'єкти технології розслідування злочинів / Р.В. Комісарчук // Сучасний стан та перспективи подальшого розвитку правової системи України : Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Харків, 14–15 вересня 2012 р.). – Т. 3. – Харків, 2012. – С. 67–69.
15. Комісарчук Р.В. Характеристика следов и иных последствий преступлений в хозяйственной сфере / Р.В. Комісарчук // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конфер., присвяченої 95-річчю з дня народження проф. М.В. Салтевського (1917–2009). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 378–381.
16. Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики : [учеб.] / под ред. В.Д. Грабовского и А.Ф. Лубина. – Н. Новгород : НВШ МВД РФ, 1995. – 400 с.
17. Ларичев В.Д. Мошенничество / В.Д. Ларичев. – 2-е изд., испр. – М. : Центр ЮрИн-фоР, 2002. – 61 с.
18. Лубин А.Ф. Криминалистическая характеристика преступной деятельности в сфере экономики: понятие, формирование, использование : [учеб. пособ.]. – Н. Новгород : Нижегород. ВШ МВД РФ, 1991. – 84 с.
19. Лубин А.Ф. Механизм преступной деятельности: развитие концепции / А.Ф. Лубин // Белкинские чтения – Памяти учителя : матер. межвуз. науч.-практ. конфер. – Н. Новгород : НА МВД РФ, 2002. – С. 15–26.
20. Миркни Б.Г. Предисловие редактора / Б.Г. Миркни // Федоров-Давыдов Г.А. Статистические методы в археологии. – М., 1987. – С. 3–4.
21. Митричев В.С. Криминалистическая экспертиза материалов веществ и изделий / В.С. Митричев. – Саратов, 1980.
22. Могутин Р.И. Метод формирования информационной модели преступления (криминалистической характеристики) на основе единой базы данных / Р.И. Могутин // Вестник криминалистики / отв. ред. А.Г. Филиппов. – 2006. – Вып. 2 (18). – С. 36–37.
23. Орлов Г.С. Использование экономической информации при расследовании хищений и хозяйственных преступлений / Г.С. Орлов // Вопросы теории и методов следственной работы. – Иркутск, 1988. – С. 42–49.
24. Полевой Н.С. Криминалистическая кибернетика / Н.С. Полевой. – М. : Изд-во МГУ, 1989.
25. Рутковский Л.З. Основные типы умозаключений / Л.З. Рутковский // Избранные труды русских логиков XIX века. – М., 1956. – С. 278–284.
26. Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Керне ; пер. с англ. – М. : Радио и связь, 1991. – 224 с.
27. Селиванов Н.А. Советская криминалистика. Теоретические проблемы / Н.А. Селиванов, В.Г. Танасевич, А.А. Эйсман, Н.А. Якубович. – М. : Юрид. лит-ра, 1978. – 192 с.
28. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий / Н.А. Селиванов. – М., 1982. – 149 с.
29. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / под ред. В.К. Лисиченко. – К. : Высшая школа, 1988. – 404 с.

А н о т а ц і я

Комісарчук Р. В. Механізм господарського злочину і його криміналістичний аналіз: постановка проблеми. – Стаття.

Статтю присвячено основам криміналістичного аналізу механізму злочинної діяльності у господарській сфері – дослідженню низки теоретичних, методологічних і методичних проблем, пов'язаних із формуванням нового підходу в криміналістичному аналізі механізму злочинної діяльності в господарській сфері.

Ключові слова: методика розслідування злочинів, механізм злочину, криміналістичний аналіз, технологія злочинної господарської діяльності.

А н н о т а ц и я

Комисарчук Р. В. Механизм хозяйственного преступления и его криминалистический анализ: постановка проблемы. – Статья.

Статья посвящена основам криминалистического анализа механизма преступной деятельности в хозяйственной сфере – исследованию ряда теоретических, методологических и методических проблем, связанных с формированием нового подхода в криминалистическом анализе механизма преступной деятельности в хозяйственной сфере.

Ключевые слова: методика расследования преступлений, механизм преступления, криминалистический анализ, технология преступной хозяйственной деятельности.

S u m m a r y

Komisarchuk R. V. The mechanism of economic crime and his forensic analysis: problem. – Article.

The article is devoted to the basics of forensic analysis of the mechanism of criminal activities committed in the economic sphere – to explore a number of theoretical, methodological and methodological problems associated with the formation of a new approach in the forensic analysis of the mechanism of criminal activity in the economic sphere.

Key words: methods of crime investigation, mechanism of crime, forensic analysis, criminal technology business.